

КОВЕЛЬСЬКА МІСЬКА РАДА
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ВІДДІЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ У ВІННІПЕЗІ ПРИ СНУ
ВОЛИНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
КОВЕЛЬСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ
КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ
«ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ. ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ»

МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ ВОЛИНИ ТА ПОЛІССЯ: КОВЕЛЬ І КОВЕЛЬЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ВОЛИНИ

Науковий збірник

Випуск 50

*Матеріали 50 Всеукраїнської
наукової історико-краєзнавчої конференції,
присвяченої 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю
надання Ковелю Магдебурзького права.
м. Ковель, 12—13 грудня 2013 р.*

Ковель, 2013

«СЛАВЕТНІ ТА ВІЛЬНІ» В МІСТАХ ВОЛИНИ НАПРИКІНЦІ XVIII ст. (на прикладі міста Ляхівці¹)

У другій половині XVIII ст. у містах та містечках Правобережної України складається верства заможних міщан, до яких могли належати представники магістратів, ремісники-майстри, мельники, пасічники, купці, винники, орендарі тощо. Особливий статус з-поміж городян мали громадяни Ляхівців. Формула «повітря міста робить людину вільною», як слушно зауважують українські вчені, частково справедлива і для українських міст, оскільки і в українських містах міщанин вважався особисто вільною людиною [2, с. 165]. Повною мірою це стосувалось громадян міста. Користуватись можливістю прийняття до міського права, щоправда, могли патриціат (зосереджували у своїх руках самоврядні установи) та поспільство. Відповідно до тогочасних станових уявлень міщанином у широкому розумінні вважалась особа, яка постійно мешкала у місті та професійно займалася міськими справами (торгівлею та ремеслом) [6, с. 159]. Міщани-громадяни Волині XVIII ст., як одна з найбільш соціально та економічно активних груп міського населення, до цього часу ще не знайшли належного відображення у вітчизняних розвідках з міської тематики. Стан наукової розробки проблеми в польській історіографії для всієї Речі Посполитої XVIII ст. слід визнати набагато кращим. В той же час найкраще міське громадянство в українських землях доби середньовіччя та початків раннього нового часу досліджено для м. Львова у фундаментальній праці О. Заяця [3].

Джерела. До нашого часу збереглась низка важливих документів з історії міського громадянства Ляхівців у Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника, частина з яких вже опублікована [4], інші — залишаються маловідомими [1].

Завдяки наявності інвентарів міста Ляхівці 1780-х рр., які збереглись до нашого часу в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі — ЦДАК), можливо простежити матеріальні статки окремих громадян міста.

Місто Ляхівці з останніх десятиліть XVII—XVIII ст. належало князям Яблоновським. У 1780-х рр. з ініціатики князя Августа-Доброгоста Яблоновського з'явилась низка документів, що сприяли збільшенню чисельності громадян у волинському місті. Перший з документів — це опублікована «Книга міщанського стану», датована 15 травня 1787 р. [4, с. 265—269]. Книга призначалась для «приймання міщан і вписування їх». Князь оголосив вільними міщанами Олександра Прокоповича, Онуфрія Сніжку, Стефана Грелицького, Романа Прокоповича, Якуба Сулиму та Федора Грелицького та надав їм право і дозвіл приймати права, привілеї та міські постанови [4, с. 266]. Всі вони належали до членів магістрату, відтак відігравали важливі ролі у життєдіяльності населеного пункту. Таким чином, міські урядники перед початком кар'єри зобов'язані були стати громадянами свого міста. Аналогічно ситуація стосовно кар'єри у міських урядах склалась, зокрема, у м. Львові [3, с. 66]. Окремі з названих громадян фіксуються в інвентарях. Так, Олександр Прокопович фігурує як війт у Ляхівцях станом на 1789 р. [5, арк. 9 зв. — 10]. У його господарстві було два воли, двоє коней, що обробляли одну волоку ґрунту та сінокоси на 24 косарі (! найбільше з-поміж 245 власників будинків в місті з передмістями). Війт був повністю звільнений від сплати податків та повинностей. Онуфрій Сніжка був золотарем, що дозволяє віднести його також до заможних ремісників-городян [5, арк. 7 зв.]. Згідно з даними інвентаря того ж 1789 р. він був звільнений від повинностей, не сплачував натуральної ренти на користь власника міста. В його розпорядженні перебували 1/2 четвертини ґрунту та городи. Відповідно до цієї земельної власності, на відміну від війта, він сплачував лише окремі грошові податки: чинш (40 злотих і 15 злотих); чиншик (16 злотих); подорожчина (8 злотих); даремщизна (1 злотий) [5, арк. 7 зв. — 8].

Номінація. Набуття статусу громадянства у містах Волині мало низку особливостей. Той, хто бажав прийняти міське право та вписатись до книги, згідно з розпорядженням князя Яблоновського та й, зрештою, з практикою інших воєводств Речі Посполитої, повинен був звернутись з таким проханням не менше як до п'ятих міщан, а на зібранні магістрату ця справа мала бути обговорена. Як правило, вирішували, чи гідний претендент бути номінованим. До міського громадянства не приймали: тих, хто був оголошений проклятим, відступником від католицької віри, євреїв, народжених у незаконному шлюбі, заплямованих негідним вчинком (гультяї, пияки, волоцюги), тих, хто не вів належним чином господарство та належного способу життя. «Перевірений» прохач мав право виголосити присягу на наступній сесії та вписатись до книги.

Здійснення цих «процедур» відбувалось в рамках визначеного «ритуалу». Він добре прописаний у вказаній книзі та реалізовувався наступним чином. Наймолодший міщанин, а потім наймолодший з громадського кола, за участі міських слуг, проводили пре-

¹ Сучасне селище міського типу Білогір'я (з 1946 р.) — районний центр Хмельницької області.

тендента від міської брами до ратуші, де вже зібрались міщани або магістрат, тричі постукавши, він мав увійти. Після того найповажніший міщанин або бургомістр запитував, чи хоче він бути міщанином і вписатись до міських книг та чи хоче добровільно присягнути в цьому. Після отримання позитивної відповіді всі мали підвестись, а наймолодший міщанин мав прочитати присяжний лист, а претендент повинен був слово в слово повторити присягу, поклавши руку на хрест перед привілеями або правами.

Після проходження церемонії обрання, що проводилась, як правило, біля ляхівецької ратуші, новообраному співгромадянину призначали право на міські привілеї. Все закінчувалось тим, що всі по черзі цілували привілеї та права, а в кінці дозволяли це зробити новообраному [4, с. 266—267].

Формула присяги, формула вписання до книг та формула права, що надається новообраному міщанинові, мали відповідний формуляр, представлений князем Яблоновським [4, с. 267—269]. До сьогодні збереглися грамоти про надання міського права для таких громадян Ляхівців: Кірика Хаудировського [1, од. зб. 1924; с. 265], Теодора Грелицького [1, од. зб. 1925], Олександра Липського [1, од. зб. 1936] та ін. Наскільки можна на судити, такий формуляр не мав чогось вкрай особливого, що відрізняло цю групу документів від аналогічних з інших регіонів, етнічних українських земель у складі Речі Посполитої (див. додаток 1).

Присяга. Новообраний міщанин виголошував присягу, що було обов'язково для отримання громадянства. Він присягав Господу Богу Всемогутньому, його світлості князю та поспільству міста — «буду йому вірним і прихильним і при тому підлеглим і послушним моїм старшині, не вчинятиму жодних сварок чи бунтів, хіба би з користю для усього міста, дотримуватимусь прав-привілеїв для загального добра міста найкраще, як вмію, нікому не зраджуватиму міських таємниць і не відступлюся цього ні задля дружби, ні зі страху, ні заради подарунків ... » [с. 267].

Привілеї громадян. Після виконання усіх формальностей новообраний міщанин ставав «славетним та вільним» (як їх називають джерела). Громадяни м. Ляхівці мали економічні прерогативи, що полягали у виключній їх безмитній торгівлі у всіх володіннях згаданого князя Августа Доброгоста Яблоновського (*xiaże z Wihielicza Prus Jablonowski Wojewodziec Nowogradzki kawaler orderu S-go Huberia Dziedzic Xięstwa Lachowieckiego kluczow Teofipolskiego, Sulzynskiego, Zawalowskiego, Jablonowa w Galicyi, Lodomeryi, Chorosznianskiego, Grodka Glarnego lasu, grodka Olchowieckiego Podhroleckiego, Lisianskiego, Jablonowa lstt: Steblowa, Kiczeru, Ditmandorfa y Haubica*). Документ був підписаний 3 серпня 1786 р. [1, од. зб. 1923]. Такі територіальні обшири мали б задовольнити потреби ляхівецьких громадян, що були задіяні у сфері торгівлі та виходили далеко за межі Волинського воєводства. Ініціативи князя стосовно розширення кола громадян у власних володіннях, що продовжувались і в наступні роки, на штовхують на думку про його прагнення поживати економічні темпи розвитку власних маєтностей. З іншого боку, члени магістрату в складі шести перелічених осіб на чолі з війтом отримали право громадянства «з рук» А. Яблоновського і відповідні грамоти за його підписом, що дійшли до нашого часу. Це, в свою чергу, дає підстави стверджувати про певний ступінь залежності членів магістрату — громадян міста у питаннях його розвитку від волі власника. Після здобуття міського права міщанин мав бути звільнений від усіх підданських повинностей — «на жодних роботах міщан не використовували». Проте вони сплачували інші податки та повинності у грошовому еквіваленті [4, с. 270]. Міщани звільнялись від солдатських постойв. У привілеях, у яких надавали ляхівецьке міське громадянство, йдеться про те, що воно могло успадковуватись нащадками власника цих прав. Повноправний міщанин, що мешкає у місті чи в передмісті, у Ляхівцях звільнявся від солдатських постойв, від права пропінатії — «кожний міщанин вільний брати горілку з нагоди чи на шинк де схоче, лише сплативши відсоток, як це робиться звичайно» [4, с. 271].

Повноправні міщани мали дозвіл шинкувати тоді, коли їм це виходить, на відміну від представників єврейської громади, яким у суботу дозволялось працювати лише у шабатному шинку. Музики могли грати у міщан, які проживають у місті, що не дозволялось іншим у неділю чи під час ярмарку.

Низка інших привілеїв полягала у наступному: дозволялось обирати місця під ставки з повідомленням про це управителю економії або власнику міста. Такі ставки підлягали успадкуванню з правом встановлення на них млинів. В комплексі останніх могли бути влаштовані круподерні, валяльні тощо. Князь Яблоновський надав право міщанам на визначених ним місцях влаштовувати хутори з земельним наділом. Тут дозволено було влаштовувати городи і садки, причому без стягнення з них десятини. До переліку дозволених занять було віднесено пасічництво.

Міщани могли вільно отримати землю на присадибну ділянку, мати кілька халуп, двірків у місті чи селі, при цьому підпорядковуючись міській юрисдикції.

Вільно мати гуральні, бровари міщани мали право в передмістях та на віддалі від міста, дозвіл на що міг видавати магістрат. Винятково громадяни могли ловити рибу волоком, що суворо заборонялось іншим мешканцям. До привілеїв належала також можливість полювати тощо. Апогеєм міських привілеїв були права, належні бургомістрові, який отримував три волюки поля та четвертину сіножаті з місцем на його фільварок [4, с. 272].

Перелік цих привілеїв не зовсім задовольняв наступницю князя — Теофілію Сапегу Яблоновську, яка в кінці 1790-х рр. висловила низку зауважень до переліку наявних привілеїв громадян міста. По-перше, вона вимагала заборонити міщанам приймати інших у міщанство, а залишити їм лише право пропонувати відповідну особу; по-друге, заборонити їм позбавлятися пропінації; по-третє, уточнити справу полювання, надання ставків, млинів тощо [4, с. 272]. Розлогість таких привілеїв, безумовно, стимулювала представників християнства активізуватись в економічній та господарській діяльності — поповнити ряди громадян. Міське громадянство давало також право на легальне заняття ремеслом у цехах.

Обов'язки. Громадяни волинських міст зобов'язані були вчасно і відповідно до власних маєтностей сплачувати податки (винятком, зокрема, була посада вїйта, що сама по собі забезпечувала високі матеріальні статки). Не всі громадяни, в тому числі з представників магістрату, були письменними. Окремі з них не могли ставити власний підпис на документах, що виходили з ляхівецького магістрату, і в цьому випадку ставили хрестики, що дає підставу стверджувати про їх неписьменність. До них належали вже згадувані Олександр Прокопович, Роман Прокопович та Якуб Сулима Липський. Цей факт, очевидно, не стояв на заваді виконання ними своїх обов'язків.

Проблеми та перспективи. Аналіз функціонування інституту міського громадянства Волині XVIII ст. та визначення його локальної специфіки має хороші перспективи з огляду на невивченість означеного питання при наявності окремих документальних свідчень. Подальші архівні пошуки та більш поглиблена розробка порушеної проблеми сприятимуть кращому розумінню механізмів формування цієї специфічної групи українських городян. На разі важко підрахувати відсоток тих, хто володів міським громадянством у Ляхівцях, проте знаковим у руслі цієї проблеми є надання міського громадянства 16 липня 1787 р. 34-м міщанам при фіксації в інвентарі цього ж року 245 власників християнських будинків. Складно з групи повноправних міщан скласти перелік тих, хто займався ремеслом, і тих, хто основним своїм заняттям мав торгівлю. Етно-конфесійний та професійний склад волинського міщанства становить також перспективний напрям містознавчих студій.

Висновки. «Славетними та вільними» у Ляхівцях, як і на Волині в цілому, що можна припустити, ставали члени магістрату та їх діти, цехмістри, заможні ремісники, торгівці тощо. Всі їх права та привілеї декларувались як спадкові та могли бути визнані достатніми для реалізації головних потреб стану. Ціла низка економічних привілеїв, надаваних повноправним міщанам, вслякя сприяла залученню до їх когорти нових членів співтовариства. В кінцевому підсумку економічна активність волинських громадян у містах, які поступово та часто-густо складались за рахунок родинного оточення по чоловічій лінії, вслякя сприяла піднесенню господарського розвитку міських населених пунктів, в чому сильно були зацікавлені власники міст. Останні й ставали ініціаторами надання громадянам міста широкого кола привілеїв.

ДОДАТОК 1

My rada miejska magistratu lachowiec / kiego w zupelney liczbie zebrani /
Wszem wobec y każdemu zosobną komu tylko o tym wiedziec będzie należało / czyniemy wiadomo
iż Jakuba Grelickiego uznawszy bydź sposobnego na mieszczca / nina tego za sławetnego y wolnego
mieszczanina również z nami deklaruiemy / oraz dzieci y potomków jego do praw naszych
przypuszczamy a iako ten wyko / nal przysięge dnia dzisieyszego tak y od dzis za ucztściwego
współobywatela mia / sta naszego Lachowiec od wszystkich ma bydź poczytanym a dla większego wa
/ loru tę prawo stwierdzamy pieczęcia magdeburyi miasta naszego. Dan na ratuszu / Lachowieckim
dnia siedymnastego lipca tysiąc siedmset osmdziesiąt siedm / go roku /

Alexander Prokopowicz +
Onufry Snieżka
Stefan Grelicky
Roman Prokopowicz +
Jakub Sulima Lipski +
Teodor Grelicki

[1, од. зб 1933].

1. Відділ Рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, ф. 5. Колекція Оссолінських, оп. 3. Документи пергаментні, од. зб. 1924—1936. Польською мовою. Кожна із названих одиниць зберігання має один аркуш.

2. Войтович Л. Міське право й економіка / Л. Войтович // Українська культура XIII — першої половини XVII ст. / Редкол.: Ісаєвич Я.Д. (гол. ред.), Ясіновський Ю.П., Войтович Л.В. та ін. — К.: Наук. думка, 2001. — С. 164 — 168.

3. Заяць О. Громадяни Львова XIV — XVIII ст.: правовий статус, склад, походження / О. Заяць. — К.: Львів, 2012. — 558 с. + 34 іл.

4. Історія Теофіпольщини в документах архіву князів Сапег і Яблоновських. Збірник документів і матеріалів / За ред. І.А. Стасюка; упоряд. О. О. Дзьобан, Т. М. Гуцаленко. — Шепетівка, 2008. — Т. 5. — 527 с.

5. ЦДІАК, ф. 10. Житомирський земський суд, оп.1, од. зб. 77, арк. 1 — 17. Польською мовою [Inwentarz dóbr xieztwa Lachowieckiego na rok 1789-ty sporządzony].

6. Grodziski S. Obywatelstwo w szlacheckiej Rzeczypospolitej / S. Grodziski. — Kraków, 1963. — 209s.

Володимир Гика. Історія становлення та післявоєнної відбудови Ковельської залізниці в документах Державного архіву Волинської області	211
Ірина Сушик, Володимир Москалюк. Внесок Ковельської залізниці у повоєнну відбудову народного господарства	243
Дмитро Корнелюк. Розвиток духовно-моральної освіти краю: стан, проблеми й перспективи ..	247
Наталія Миронюк. Храми на старому городищі (з історії села Мельниця Ковельського району) ..	254
Людмила Карпюк. Дві пам'ятки з села Вишеньки на Волині	259
Наталія Кот. Педагоги Ковеля, заслужені вчителі України	263
Галина Романчук. Перлини освіти Ковельщини	268
Ніна Байчук, Ігор Ілюшик. 100-літній ювілей школи села Грабове (Історико-краєзнавчі дослідження)	274
Любов Грабинська, Лариса Хмелярська. Музеї при навчальних закладах Ковельського району та міста Ковеля	280
Олена Дерев'янчук, Надія Чернець. Шкільний історичний музей — центр краєзнавчої роботи ..	282
Алла Дмитренко. Колекція вбрання з Ковельщини у Волинському краєзнавчому музеї	284
Оксана Березко. Локальні особливості рушників Ковельського району (за матеріалами фондів Волинського краєзнавчого музею)	297
Василина Сварник. Традиційне вбрання Волинського Полісся (за матеріалами з Ковельського, Старовижівського і Турійського районів)	301
Марія Хотинська. Деякі особливості виборів у Ковелі (погляд зсередини)	305
Геннадій Бондаренко, Іван Хамежук. Проекти гербів і прапорів сільських громад Ковельського району	316
Альона Гарбарук. Товариство польської культури у м. Ковелі	329
Галина Шевчук. Природними та духовними сторінками Ковельщини	334
Л. Юрченкович, О. Ткачук. Бібліографічна робота Ковельської центральної районної бібліотеки по формуванню фонду з історії м. Ковеля та Ковельщини	340

Розділ 2. З ІСТОРІЇ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА ТА САМОВРЯДУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Андрій Боярчук. Три депутати із одного села	353
Валентин Вітренко. Громадське самоврядування в місті Новограді-Волинському та в однойменному повіті (кінець XVIII — початок XX століття)	360
Василь Денисюк. Волинська губернія: формування адміністративно-територіальної одиниці та системи управління (кінець XVIII — початок XIX ст.)	367
Андрій Климчук. Перші ратуші на Волині	372
Валентин Малиновський. Історичні передумови виникнення місцевого самоврядування	375
Ірина Рибачок. Організація влади в містах Південно-Східної Волині наприкінці XVI — першій половині XVII ст.	379
Анатолій Трембіцький. Магдебурзьке право — правова основа організації та розвитку митної справи і торгівлі на Поділлі у XIV—XVIII ст.	385

Розділ 3. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ТА ВОЛИНЕЗНАВСТВА

Геннадій Бондаренко. Краєзнавство України і Волині у контексті рішень V з'їзду Національної спілки краєзнавців України	394
Микола Близняк. «Славетні та вільні» в містах Волині наприкінці XVIII ст. (на прикладі міста Ляхівці)	397
Віталій Боровик. Архівування експедиційних польових відеоматеріалів Музею-архіву народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (МАНКУП ДНЦЗКСТК)	400
Сергій Гонтарук. Інвентар маєтків князів Острозьких 1620 р. Про втрати населення Волині в результаті татарських нападів	403
Вікторія Дяченко. Образ русалки в уявленнях поліщуків (за матеріалами етнографічної експедиції до Шацького району)	407
Богдан Зек. Вишкіл та посадові інструкції української допоміжної поліції Луцька у роки нацистської окупації	409
Оксана Каліщук. Волинська трагедія і її праведники	412
Василь Карпюк. Воєнно-статистичні огляди Російської імперії як джерело для вивчення етносоціальних процесів у Волинській губернії	414
Роман Ковальчук, Ірина Омельчук. Формування архітектурно-планувальної структури театральної площі міста рівне у 1950-х рр.	417
Богдан Колосок. Про 70-річний ювілей	421
Олександра Кондратович. Роль фольклорних колективів у вивченні, збереженні та поширенні духовних надбань українського народу. З досвіду роботи фольклорних колективів Камінь-Каширського району	427
Юлія Крикун. Етнографічна спадщина вчених 1920-х — 1930-х років з карного звичаєвого права українців XVII—XVIII століть	431
Олександр Кучеренко. Волинський край у житті і долі М. І. Костомарова	435
Микола Кучерепа. До історії українсько-польського конфлікту на Волині 1943—1944 рр.	439